

s. Anna Emmanuela Klich OSU¹
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Kobieta posłuszna Duchowi Świętemu – św. Aniela Merici

Święta Aniela Merici była kobietą, która miała wpływ na bieg historii, na reformę Kościoła, nie dlatego, że miała władzę, ale dlatego, że była święta. Była kształtowana przez Ducha Świętego i hojnie przez niego obdarowana. Z jej duchowego bogactwa korzystali mężczyźni sprawujący ważne funkcje społeczne, zamożne kobiety i dziewczęta pracujące jako służące. Charakteryzowała się głębokim szacunkiem do każdego człowieka oraz życzliwością serdeczną i naturalną. Była tercjarką franciszkańską, żyła w świecie, lecz jej serce było całe oddane miłości Boga. Jest założycielką urszulańskiej wspólnoty przekraczającej granice państw, kontynentów i epok.

W ikonografii przedstawiana jest jako uczestniczka Pięćdziesiątnicy Kościoła, jako kontemplująca oblicze Boga, jako obdarzająca światłem Bożym, jako nieodstępująca stóp Ukrzyżowanego, jako ta, przez którą Bóg dawał innym łaskę zbawienia.

¹ Dr hab. Anna Emmanuela Klich OSU – adiunkt z habilitacją w Katedrze Teologii i Informatyki Biblijnej WT UPJPII w Krakowie, ekspert na Synodzie Biskupów o nowej ewangelizacji w Kościele, członek Międzynarodowej Komisji Katechetycznej (CoInCat) przy Papieskiej Radzie ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji. E-mail: anna.klich@upjp2.edu.pl.

W niniejszym opracowaniu, w oparciu o relacje świadków jej życia² oraz *Pisma św. Anieli Merici*³ zostanie zbadane, w czym wyraża się posłuszeństwo Duchowi Świętemu w życiu św. Anieli Merici? Szukanie odpowiedzi na to pytanie zostanie podzielone na trzy etapy. Najpierw zostanie zbadane, jak św. Aniela była kształtowana przez Ducha Świętego. Następnie zostaną przeanalizowane dary Ducha Świętego, którymi została ona obdarowana, by w końcu przyjrzeć się, co znaczy, że jej charyzmat oblubieńczej miłości jest darem dla Kościoła.

1. Kształtowana przez Ducha Świętego

Życie św. Anieli Merici, obejmujące lata ok. 1474/77–1540 związane jest z niezwykle pięknymi krajobrazami północnej Italii, między Brescią a Wenecją, gdzie jezioro Garda⁴ wchodzi w masyw Alp. Urodziła się w Desenzano. Jej rodzicami byli Giovanni Merici i Caterina z domu Ribolotti z Salò. Jej ojciec należał do grupy kupców, która przeniosła część swojej działalności z miasta na wieś w związku z walkami o panowanie nad obszarami Lombardii⁵. Czasy, w których żyła św. Aniela, to okres rozkwitu renesansu i humanizmu włoskiego, bogaty w talenty w wielu dziedzinach sztuki i wiedzy. Pod względem politycznym to czasy

² *Proces Nazari, Świadectwa o życiu wielebnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, tłum. R. Falkiewicz, http://www.osu.pl/uploadfiles/materialy/proces_nazari.pdf (3.08.2018).

³ A. Merici, *Pisma. Reguła. Testament*, Lublin 1992.

⁴ „Położone w połowie drogi między Wenecją a Mediolanem, otoczone szczytami Prealpi Gardesane, w pobliżu grup górskich Alpi dell'Adamello e della Presanella, Dolomiti di Brenta, Dolomiti di Fiemme i Prealpi Vicentine. Jezioro leży w granicach 3 prowincji Włoch: Trydent, Werona i Brescia. Jezioro jest ułożone południkowo, ma długość około 55 km i szerokość od 4 km w północnej do 12 km w południowej części. Północna część jeziora jest węższa, otoczona górami, z których większość należy do alpejskiego łańcucha Gruppo del Baldo z łańcucha Prealpi Gardesane. Część południowa, szersza, znajduje się na przedpolu gór. Średnia głębokość jeziora wynosi 136 m a największa głębokość 346 m”. https://pl.wikipedia.org/wiki/Lago_di_Garda (28.06.2017).

⁵ Por. G. Bellotti, *Angela Merici: Wśród ewangelicznych napięć, humanizmu i pedagogii miłości*, w: *Św. Aniela Merici i jej dzieło realizowane przez Urszulanki Unii Rzymskiej*, red. G. W. Dryl, W. Misztal, Kraków 2013, s. 10.

niespokojne – wypełnione wojnami, sporami między licznymi państwami półwyspu. Dla Kościoła – czas głębokiego kryzysu – wywołanego nadmiarem bogactw, zaniedbaniami w duszpasterstwie, niskim poziomem intelektualnym i moralnym kleru, rozluźnieniem życia zakonnego i upadkiem autorytetu papieżstwa⁶.

Pochylając się nad biografią św. Anieli, można zauważyć, że była kształtowana przez Ducha Świętego. O jej dzieciństwie i młodości nie pozostało zbyt wiele świadectw. Można przyjąć, że wzrastała w rodzinie wierzącej. Antonio Romano, świadek jej życia, zeznawał: „według tego, co mi mówiła, od wieku pięciu lat słuchając swego ojca czytającego książki duchowe o świętych i dziewicach, zaczęła oddawać się życiu wstrzemięźliwemu, pobożnemu i kontemplacyjnemu”⁷. Świadectwo to pozwala przyjąć, że pierwszy etap formacji duchowej św. Anieli dokonywał się w domu rodzinnym, a Duch Święty pociągał ją zarówno przez świadectwo wiary rodziców, jak i świętych, których poznawała dzięki lekturze.

Aniela wcześniej straciła rodziców i siostrę, z którą była bardzo związana. Przyjmuje się, że śmierć siostry wywarła na nią bardzo duży wpływ. W swym świadectwie Antonio Romano zeznał: „Pragnąc wiedzieć, czy dusza jej siostry została wyniesiona do błogosławionego posiadania wiecznej chwały, wznosiła do Boga codzienne modlitwy. Wtedy pewnego dnia, gdy znajdowała się na polu posiadłości, blisko Desenzano, i odmawiała za siostrę swoje codzienne modlitwy, oto około południa zobaczyła w przestworzach orszak aniołów, wśród których znajdowała się dusza jej ukochanej siostry, bardzo szczęśliwej i triumfującej. I nagle ta armia aniołów znikła; ale obraz duszy pozostał w pamięci. I dlatego, ciągle myśląc o tej wizji, oddawała się żarliwej postom i modlitwom”⁸. Doświadczenie śmierci bliskich wiąże się dla św. Anieli ze słynnym widzeniem „schodów”, które zapowiadało powstanie Towarzystwa św. Urszuli. „Pewnego razu, gdy była uniesiona w duchu, myślała, że otwiera się niebo

⁶ Por. U. Borkowska, *Wstęp*, w: A. Merici, *Pisma. Reguła. Testament*, dz. cyt., s. 3. W niniejszej pracy zastosowano skróty: *Prolog do Reguły* – Pr; *Reguła* – Rg; *Rady* – Rd; *Legaty* – Lg.

⁷ *Proces Nazari, Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 2.

⁸ *Proces Nazari, Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 2.

i że wychodzi z niego wspaniały orszak aniołów i dziewic, na przemian po dwoje, razem grających i śpiewających”⁹. Trudne przeżycie żałoby, dzięki szczególnej łasce Ducha Świętego, zaowocowało w niej mocnym ukierunkowaniem ku chwale nieba i ku oczekiwaniu na spełnienie tego, co Bóg w swej opatrności dla niej przewidział. Uległość Duchowi Świętemu zaowocowała decyzją zostania tercjarką franciszkańską w klasztorze braci mniejszych w Salò, gdzie z powodu przedwczesnej śmierci rodziców i siostry w okresie dorastania zamieszkała u bogatego wuja.

Jej związki z III Zakonem św. Franciszka są bardzo głębokie. Obrazuje to następujące wydarzenie. Ok. 1517 roku, czyli ok. 40 roku życia Aniela zgodziła się opuścić wybrzeże Jeziora Garda i przenieść się do Brescii, do domu Katarzyny Patengoli, aby pocieszać ją po śmierci jej dwojga dzieci. Uczyniła to na polecenie przełożonego franciszkanów, to znaczy w imię świętego posłuszeństwa¹⁰. Analiza pism św. Franciszka i św. Anieli Merici prowadzi do stwierdzenia, że duchowość św. Anieli kształtuje się szkole św. Franciszka, lecz ma własną specyfikę. Święty Franciszek¹¹ i święta Aniela¹² podobnie zwracają się do Jezusa, używając

⁹ List S. Francesco Landini do o. Franceschina Visdominiego, 21.12.1566, w: L. Mariani, E. Tarolli, M. Seynaeve, *Angela Merici. Contribution towards a Biography*, dz. cyt., s. 593–594.

¹⁰ *Proces Nazari, Świadectwa o życiu wielebnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 1.

¹¹ Św. Franciszek tytułem „Najwyższy” zwraca się do Boga Ojca w modlitwach. W antyfonie do Świętej Maryi Dziewicy, odmawianej w Oficjum o Męce Pańskiej, Franciszek zwraca się do Niej: „córko i służebnico, najwyższego i największego Króla, Ojca niebieskiego” (por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, tłum. K. Kościelniak i in., Kraków 2002, s. 165). Tytułem „Najwyższy” rozpoczyna Modlitwę przed Krucyfiksem. Imię to podkreśla dystans między Bogiem a człowiekiem, grzesznym i niegodnym, by Go wielbić (por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu, Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, dz. cyt., s. 229). Tym tytułem Franciszek rozpoczyna „Pieśń słoneczną”: „Najwyższy i wszechmocny, jakże dobry Panie, Twoje są pochwały i sława, i honory, i wszelkie błogosławieństwo, Tobie tylko Najwyższy się należą i żaden człowiek nie jest godzien Cię wysławiać” (por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, dz. cyt., s. 237).

¹² Św. Aniela używa terminu „Najwyższy”, gdy określa tożsamość swych córek jako oblubienic Najwyższego: „Ale nie przerażajcie się tym, siostry moje, gdyż jeśli w przyszłości będziecie ze wszystkich sił starały się żyć, jak przystoi prawdziwym oblubienicom Najwyższego, zachowując tę Regułę ustanowioną dla waszego pożytku jako droga, którą należy iść, mam niezachwianą, mocną wiarę i nadzieję w nieskończonej dobroci Bożej, że nie tylko pokonamy z łaskością wszystkie niebezpieczeństwa i przeciwności, ale z wielką chwałą

biblijnego tytułu: „Najwyższy” (grec. ὕψιστος). W Septuagincie termin ten odnoszony jest do Boga, dla podkreślenia tego, że jest On ponad niebem, na wysokościach (por. Ps 9, 3; Syr 33, 15)¹³. Tytuł ten występuje w Nowym Testamencie tylko 13 razy, a w odniesieniu do Boga zaledwie 9 razy. Za pomocą tego rzeczownika podkreślano boskie pochodzenie Jezusa, że jest „Synem Najwyższego” (por. Mk 5, 7; Łk 1, 32.35.76; 6, 35; 8, 28; Dz 7, 48; 16, 17; Hbr 7, 1)¹⁴.

Analiza pism św. Franciszka i św. Aniela wskazuje też na pewne podobieństwa odnośnie do prośby kierowanej do Boga dotyczącej uwolnienia od ciemności¹⁵. W Biblii „ciemność” oznacza rzeczywistość ludzką, doświadczaną w nędzy, lęku i śmierci. Światło jest pełnią życia, bliskością Boga i zbawienia (por. Ps 27, 1). W języku biblijnym „ciemność” jest zamykającą się w sobie zarozumiałością człowieka (por. Ef 4, 18). W Jezusie Chrystusie Bóg daje człowiekowi światłość. Ciemność jako moc zła pozostaje jednak

i radością je przezwyciężymy (Pr 22–25). Następnie św. Aniela zachęca: „każda we wszystkim ma się tak zachowywać, by nie popełnić ani sama, ani wobec bliźnich niczego, co byłoby niegodne oblubienicy Najwyższego (Rg IX 6). W Radach dla mistrzyń: „Jakże więc powinniście prosić Boga, by was oświecał, kierował wami i pouczał, co należy czynić z miłości ku Niemu, w pełnieniu zadania, nad które nie ma nic godniejszego – tj. w sprawowaniu opieki nad oblubienicami Najwyższego” (Rd 7–8). W Testamencie wyznaje: „O, jakież to nowe piękno i godność być przełożonymi i matkami oblubienic Króla królów i Pana panujących i stać się niejako świekrami Syna Bożego, a za pośrednictwem córek uzyskać łaskę i miłość Najwyższego (Lg IV 16).

¹³ Por. G. Friedrich, *Teologischer Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1969, s. 615–618.

¹⁴ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, 5162; por. także W. Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin 1963, s. 1682.

¹⁵ Św. Franciszek w swej Modlitwie przed Krucyfiksem prosi: „rozjaśnij ciemność w sercu mym w niejasności porze” (por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i staro włoskie w polskim przekładzie*, dz. cyt., s. 229). C. Paolazzi w swym komentarzu zauważa, że Franciszek powtarza inwokację z Ps 18, 29: „Panie Ty każesz świecić mojej pochodni, Boże mój, oświecasz moje ciemności”. Św. Aniela również prośbą o rozjaśnienie ciemności rozpoczyna modlitwę, którą zaleca do codziennego odmawiania: „Panie mój, rozjaśnij ciemności mego serca (Rg V 16). Warto postawić pytanie o to, co jest tą ciemnością? Odpowiedź jest podwójna: 1. świat; 2. własna wola. W Prologu do Reguły św. Aniela podkreśla, że Bóg oddzielił jej córki od ciemności tego nędznego świata i zjednoczył w służbie Swego Boskiego Majestatu” (Pr 4). W rozdziale o posłuszeństwie Aniela pisze: „Zachęcamy każdą do zachowywania świętego posłuszeństwa, jedynego i prawdziwego zaparcia się własnej woli, która jest w nas jakby ciemnością piekła (Rg VIII 2).

na świecie, usiłując trzymać człowieka z dala od światła, Chrystusa. Ci, którzy pozwolą, aby zajaśniało w ich życiu światło, poznają chwałę Bożą na obliczu Najwyższego na Krzyżu (por. 2 Kor 4, 6). Ukazuje się to w miłości braterskiej, której mocą zwycięskie światło przemienia świat¹⁶.

Warto też zestawić rozumienie posłuszeństwa przez św. Franciszka i przez św. Anielę. Święty Franciszek w *Pozdrowieniu cnót* pisze, że „Święte Posłuszeństwo zawstydyza wszelkie cielesne i zmysłowe pragnienia i trzyma ciało w umartwieniu, aby było posłuszne Duchowi Świętemu i posłuszne bratu swemu, i [człowiek] jest podległy i poddany wszystkim ludziom, którzy są na świecie i nie tylko samym ludziom, lecz także wszystkim bestiom i dzikim zwierzętom, aby mogły z nim czynić wszystko, co zechcą, o ile będzie im to dane od Pana¹⁷. Święta Aniela w rozdziale VIII *Reguły* posłuszeństwo nazywa „świętym” (Rg VIII 1), następnie podkreśla, że jest ono „jedynym i prawdziwym zaparciem się własnej woli” (Rg VIII 2). Aniela podaje dłuższe uzasadnienie racji, dla których posłuszeństwo jest wartością oraz wymienia rzeczywistości, których posłuszeństwo dotyczy. Należą do nich: przykazania Boże, nauczanie Kościoła (Rg VIII 7–8). Następnie wylicza osoby, wobec których należne jest posłuszeństwo. Należą do nich: biskup, proboszcz i ojciec duchowny, przełożeni Towarzystwa, ojcowie, matki i inni opiekunowie w domu oraz władza państwowa (Rg VIII 9–13). Podobnie jak św. Franciszek również św. Aniela podkreśla potrzebę tego, by „słuchać rad i natchnień, które Duch Święty nieustannie wzbudza w sercach naszych” (Rg VIII 14). Na uwagę zasługuje fakt, że św. Aniela podkreśla, że należy słuchać też „wszelkiego stworzenia” – dla miłości Bożej, byle tylko to, czego wymagają, nie sprzeciwiało się czci Bożej i naszej własnej godności” (Rg VIII 18). Istotne podobieństwa pomiędzy św. Franciszkiem a św. Anielą można dostrzec w rozumieniu tożsamości osób konsekrowanych. Święty Franciszek, gdy zwraca się do klarysek – „wezwanym przez Pana” – i zapewnia je, że każda królową będzie ukoronowaną wraz

¹⁶ Por. M. Horn, *Ciemność*, w: *Praktyczny Słownik Biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1995, s. 190–191.

¹⁷ Por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, dz. cyt., s. 215.

Dziewicą Maryją w niebie¹⁸. Święta Aniela jest ostrożniejsza i obiecuje, że „w niebie będziemy jak królowe” (Pr 17).

Święta Aniela, będąc od wczesnej młodości tercjarką franciszkańską, czerpie od św. Franciszka wiele inspiracji¹⁹. Jednak Duch Święty prowadzi ją dalej i pozwala odkrywać dziewictwo jako wyraz oblubieńczej więzi z Chrystusem i macierzyństwa duchowego.

2. Obdarowana przez Ducha Świętego

Po latach ukrytego życia w Salò i w Desenzano przyjazd św. Anieli do Bresci datuje się ok. 1516/1517 roku. Miała wówczas 40 lat. Świadkowie życia Anieli wskazują na jej duchowe bogactwo i surowy styl życia. Antonio Romano, u którego mieszkała ok. 14 lat w dzielnicy św. Agaty, zeznaje że dużo pościła, „spała na małej macie, z kawałkiem drewna pod głową jako poduszką”²⁰. Jest to kolejny okres jej życia wypełniony modlitwą, miłością do Boga i człowieka. Aniela jest tą, która pozwoliła się prowadzić Duchowi Bożemu (por. Rz 8, 14). Co oznacza to wyrażenie św. Pawła? Sposób postępowania ludzi „prowadzonych przez Ducha” szczególnie objawia się w panowaniu nad własnym ciałem i jego pożądaniami, a następnie ujawniają się pragnienia pochodzące od Ducha wskazujące na nowego człowieka²¹. Do owoców Ducha św. Paweł zalicza: miłość, radość, pokój, cierpliwość, uprzejmość, dobroć, wierność, łagodność, opanowanie” (Ga 5, 22). Ten proces wymaga ukrzyżowania swego ciała wraz z jego namiętnościami i pożądaniami (por. Ga 5, 22n) oraz „stosowania się do Ducha” (Ga 5, 25). Oznacza to rozeznawanie natchnień i poruszeń Ducha Świętego oraz posłuszeństwo względem nich²².

¹⁸ Por. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i staro włoskie w polskim przekładzie*, dz. cyt., s. 249.

¹⁹ Por. G. Bellotti, *Angela Merici: Wśród ewangelicznych napięć, humanizmu i pedagogii miłości*, w: *Św. Aniela Merici i jej dzieło realizowane przez Urszulanki Unii Rzymskiej*, dz. cyt., s. 13.

²⁰ *Proces Nazari*, dz. cyt., *Świadectwa o życiu wielbnej matki siostry Anieli tercjarki franciszkańskiej*, www.osu.pl/uploadfiles/materialy/proces_nazari.pdf (17.01.2018).

²¹ Por. J. A. Fitzmyer, *List do Rzymian*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, przekł. K. Bardski, Warszawa 2001, s. 1296.

²² Por. J. Kudasiewicz, *Odkrywanie Ducha Świętego*, Kielce 1998, s. 302–303.

Analiza relacji świadków życia św. Anieli pokazuje, że kobieta ta była hojnie obdarowana charyzmatami Ducha Świętego. W Nowym Testamencie rzeczownik „charyzmat” oznacza wszystkie dary Boże, dawane raz na zawsze. Jest to dar łaski, jaki wierzący otrzymują od Chrystusa (por. Rz 5, 15), gdyż w Nim Bóg napełnił chrześcijan łaską (por. Ef 1, 6) i dał wszelki rodzaj darów (por. Rz 6, 23). Jednak pierwszym z darów jest sam Duch Święty, który rozlany w sercach, wprowadza do nich miłość²³.

Antonio Romano zeznaje: „Z każdym dniem wzrastała jej świętość, sława jej bardzo pobożnego życia szerzyła się wśród ludności tak, że przybywały do niej liczne osoby z miasta Brescii: jedni, aby otrzymać jakąś łaskę od Pana przez wstawiennictwo jej bardzo żarliwych modlitw, drudzy aby uspokoić jakąś niezgodę zrodzoną między obywatelami i innymi szlachcicami z miasta [...]. Jej sława tak bardzo szerzyła się w okolicach, że możni panowie zgadzali się na to, o co prosiła”²⁴. Wskazane przez niego dary Boże, jakimi służyła ona ludziom to dar modlitwy wstawienniczej i dar jednania zwaśnionych.

Agostino Gallo²⁵, w którego domu w Cremonie w 1529 roku Aniela mieszkała przez kilka miesięcy, zaświadczył: „W czasie kiedy mieszkała u nas, każdego dnia, od rana do wieczora, przyjmowała wizyty nie tylko licznych zakonników i osób duchownych, ale także szlachetnych pań i szlachciców oraz wielu innych osób z Cremony i Mediolanu, ponieważ bardzo licznie przybyli za swoim Księciem, który wtedy przebywał w Cremonie. Otóż każdy był zdziwiony wielką mądrością, jaka w niej była, gdyż widziano, że wielu doprowadziła do zmiany życia; dużą ich liczbę poznałem osobiście. [...]”²⁶. Świadek ten podkreśla wielką mądrość

²³ Por. A. George, P. Grelot, *Charyzmaty*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań-Warszawa 1982, s. 112–115.

²⁴ *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 1.

²⁵ Agostino Gallo (1499–1570, Brescia) zasłużony włoski agronom, pośród jego dzieł najbardziej znany jest *Dieci giornate della vera agricoltura* (1550), dzieło, które miało liczne wydania i ma wielkie znaczenie dla rozwoju upraw. [www.treccani.it/enciclopedia/agostino-gallo_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-gallo_(Dizionario-Biografico)) (24.01.2018).

²⁶ *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 9.

Anieli, która jest darem Ducha Świętego. W katalogu darów w Księdze Izajasza (11, 1.2) na pierwszym miejscu wymieniony jest dar mądrości²⁷. W sensie biblijnym polega on na tym, że osoba obdarowana nim łatwo rozpoznaje wewnętrzną istotę rzeczy, nie tylko samą w sobie, ale również w relacjach do Boga. Nie jest to mądrość czysto intelektualna, lecz i praktyczna. Prawdziwym mędrcelem nie jest ten, kto zna jakąś rzecz lub ma nadzwyczajną wiedzę, lecz ten, kto zna swoje obowiązki i potrafi je wykonać w sposób możliwie najlepszy. Mędrzec poznaje wszystko w świetle Bożym²⁸.

Agostino Gallo zaświadczył ponadto: „w ciągu wielu lat, które przeżyła ta wielbna Matka, służyła zawsze wielką pomocą licznym osobom; istotnie, zasięgano u niej rad – albo aby zmienić życie, albo aby znosić zmartwienia, aby napisać testament, aby wziąć żonę albo odnośnie do małżeństw córek i synów; co więcej, nigdy nie brakowało okazji do wprowadzenia pokoju między mężem i żoną, między synem i ojcem, między braćmi i nawet między licznymi osobami według różnego stopnia pokrewieństwa. Doradzała i pocieszała każdego najlepiej, jak mogła, w taki sposób, że jej działania miały więcej z czynnika boskiego niż ludzkiego”²⁹. Dar rady w sensie biblijnym odnosi się przede wszystkim do sędowniczej władzy króla. Obdarzony tym darem człowiek będzie podejmował decyzje w sytuacjach szczególnie trudnych. Dzięki posiadaniu

²⁷ Mądrość w ST jako przymiot ludzi oznacza jakąś nadprzeciętną wiedzę praktyczną. W księgach historycznych i prorockich przedstawia się jako Boża moc, która w wybranych ludziach wzbudza nadzwyczajne zdolności w dziedzinie praktycznej (por. Wj 28, 3; Pwt 34, 9). W królu Salomonie podziwiano mądrość Bożą, która pozwalała mu znajdować rozwiązanie w najbardziej skomplikowanych kwestiach (1 Krl 3, 28; por. 3, 12; 5, 9; 10, 7). W tych wszystkich wypadkach „mądrość” jawi się jako dar Boży, a często też jako działanie Ducha Bożego. Jest to więc charyzmat, dawany przywódcom ludu Bożego, zdolności konieczne do dobrego rządzenia. U proroków mądrość ma też sens etyczno-moralny. Jest cnota, która porządkuje i ustanawia obyczajne życie tak całego ludu, jak i poszczególnych jego członków. W tym znaczeniu występuje w pismach mądrościowych, gdzie oznacza obyczajność, pobożność, która pozwala ludziom żyć cnotliwie i w ten sposób znajdować prawdziwe szczęście, por. T. Brzegowy, *Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament. Księga Izajasza rozdz. 1-12*, t. XXII/cz. 1, Częstochowa 2010, s. 614.

²⁸ Por. J. Kudasiewicz, *Odkrywanie Ducha Świętego*, dz. cyt., s. 81.

²⁹ *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 9.

tego daru Mesjasz zasłużył na tytuł „Przedziwny Doradca” (Iz 9, 5)³⁰. Święta Aniela prowadzona przez Ducha Bożego była obdarowana tym darem.

Poza wymienionymi już darami Ducha Świętego Aniela obdarzona była charyzmatem prorocstwa. Charyzmaty są dawane przez Boga wybranym osobom w Kościele nie tyle dla ich osobistego uświęcenia, ile raczej dla dobra wspólnoty. Świadkowie życia św. Anieli wskazywali na to, że była obdarowana charyzmatem głoszenia i wyjaśniania słowa Bożego³¹. Giacomo Chizzola zeznał: „Wydawało mi się czymś nadzwyczajnym, że [Aniela] nigdy nie studiując literatury łacińskiej, rozumiała łacinę tak, jakby ją studiowała; i więcej jeszcze, fakt, że bez studiowania Pisma Świętego mówiła kazania tak piękne, tak mądre i tak duchowe, które trwały niekiedy godzinę”³². Natomiast Agostino Gallo zaświadcza: „czytała mnóstwo duchowych ksiązek, ale jeszcze widziałem, jak bardzo często przybywali do niej liczni zakonnicy, szczególnie kaznodzieje i teolodzy, aby ją prosić o wyjaśnienie wielu fragmentów Psalmów, pism Proroków, Apokalipsy i innych ksiąg Starego i Nowego Testamentu oraz aby słuchać z jej ust takich wykładów, że pozostawali zdumieni. Stąd można wnioskować, że ta kobieta czerpała raczej z natchnienia Bożego niż ludzkiego”³³. Powyższe fakty skłaniają do stwierdzenia, że św. Aniela Merici otrzymała dar prorocki dla służby w Kościele. W listach św. Pawła, w tzw. „listach posług” i „katalogach charyzmatów” występują „prorocy” (por. 1 Kor 12, 28; Ef 4, 11) i „prorocstwo” (por. Rz 12, 6). Posługi te odnoszą się do nauczania, przepowiadania i kierowania

³⁰ Por. J. Kudasiewicz, *Odkrywanie Ducha Świętego*, dz. cyt., s. 81. W ST w rządzeniu krajem ludzie obdarzeni darem rady odgrywali wielką rolę. W czasach Dawida czytamy o dwóch wybitnych doradcach królewskich, z których jeden miał obalić i zniweczyć rady drugiego doradcy i w ten sposób pogrążyć całą sprawę buntowników przeciw Dawidowi (por. 2 Sm 16, 15–23), por. T. Brzegowy, *Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament. Księga Izajasza rozdz. 1–12*, T. XXII/cz. 1, Częstochowa 2010, s. 615.

³¹ *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 6.

³² *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 6.

³³ *Proces Nazari. Świadectwa o życiu wielbnej Matki Siostry Anieli Tercjarki Franciszkańskiej*, dz. cyt., s. 7.

wspólnotą³⁴. Rozwój myśli Listu do Efezjan w stosunku do wiekich listów św. Pawła prowadzi do ukazania, że ludzie sprawujący poszczególne posługi przyjęli odpowiedzialność za wspólnotę. Ich zadaniem jest przygotować świętych do dzieła posługiwania (por. Ef 4, 12). Posługa prorocka polega na przemawianiu, by budować innych napomnieniem i zachętą (1 Kor 14, 1–6). Prorok przekazywał również objawienia odnoszące się do tej części planu zbawczego, który wypełni się dopiero w dniu ostatecznym (sens drugorzędny). Choć najczęściej prorokami byli mężczyźni, charyzmatem prorocstwa w Biblii cieszyły się również kobiety, np. Debora (Sdz 4, 4) oraz cztery córki Filipa Ewangelisty – dziewice prorokinie (Dz 21, 9)³⁵. Święta Aniela Merici знаła i rozumiała słowo Boże czytane w języku łacińskim. Zachowywała w pamięci wiele fragmentów i dlatego z łatwością cytowała je, dyktując Pisma. Wydaje się, że św. Aniela obdarzona darem prorocstwa, głosiła słowo Boże i wyjaśniała je najpierw swoim córkom oraz tym, którzy byli wokół niej³⁶. Jej zaangażowanie wobec słowa Bożego przynosi zachętę do życia w zażyłości z Pismem Świętym.

3. Charyzmat oblubieńczej miłości

Święta Aniela Merici, obdarowana przez Ducha Świętego licznymi darami, służyła Bogu i ludziom na wiele sposobów. Szczególnym charyzmatem wyróżniającym św. Anielę jest dziewictwo, czyli charyzmat oblubieńczej więzi z Bogiem.

Święta Aniela Merici w swych pismach z mocą podkreśla, że oblubieńcza więź z Chrystusem jest istotą powołania chrześcijańskiego i jej

³⁴ Por. J. Kudasiewicz, *Dary i charyzmaty Ducha Świętego*, w: *Odkrywanie Ducha Świętego w katechezie gimnazjalistów*, red. A. E. Klich, Kraków 2007, s. 45–67; B. Adamczewski, *Mądrościowe dary Ducha Świętego w nauce św. Pawła*, w: *Miłość wytrwa do końca*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 35–50; T. M. Dąbek, *Charyzmat nauczania*, w: *Miłość wytrwa do końca*, dz. cyt., s. 139–149.

³⁵ Por. A. E. Klich, *Kościół Chrystusa wspólnotą w Duchu Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne Ef 4, 1–16*, Kraków 2008, s. 76n.

³⁶ Por. A. E. Klich, *Rola i miejsce Pisma Świętego w Pismach św. Anieli Merici*, „*Życie Konsekrowane*” (2016) nr 4, s. 112–132.

córki mają ukazać swoim życiem, że Bóg 1) „zjednoczył nas w służbie swego Boskiego Majestatu” (PrRg 4); 2) „wybrał nas na prawdziwe i nieskalane Oblubienice Syna Bożego” (PrRg 7; 17; 23); 3) „napenił światłem Prawdy” (Pr 12); 4) „dał pragnienie ojczyzny niebieskiej” (PrRg 12). Życie w intymnej, oblubieńczej relacji z Bogiem związane jest z czystością serca i widzeniem Boga (Mt 5, 8)³⁷. Przyjęcie Bożego powołania i wyboru, by żyć w oblubieńczej relacji z Bogiem, wyraża się w tym, by starać się poznać, jak ważna to sprawa, jak nowa i zadziwiająca jest ta godność (por. PrRg 8); usiłować czynić wszystko, co jest możliwe, by wytrwać w stanie, do którego Boga powołuje (por. PrRg 9); podjąć odpowiednie środki i sposoby (por. Pr 13); starać się o przezorność i roztropność (por. PrRg 18); zachować Regułę ustanowioną jako droga, którą należy iść (por. Pr 24). Aniela jest realistką i rozumie ludzką naturę. Entuzjazm początkowy nie wystarczy, potrzebny jest stały wysiłek oraz pełne wykorzystanie środków pomocnych na drodze wytrwania. Konieczna jest też stała czujność i wielka przezorność. Jej słowa zdają się być echem słów św. Pawła, który pisze: „Przechowujemy zaś ten skarb w naczyniach glinianych, aby z Boga była owa przeogromna moc, a nie z nas” (2 Kor 4, 7).

Analizując życie św. Anieli – kobiety posłusznej Duchowi i drogi, jaką wskazuje, należy podkreślić największy charyzmat, jakim jest miłość (1 Kor 12, 13). To ona buduje, jednoczy i służy (1 Kor 13, 1–13). Świadek życia św. Anieli i jej sekretarz Gabriel Cozzano mówił o tym, kim była Aniela dla wszystkich, którzy się z nią stykali: „Aniela odznaczała się taką wdzięcznością i uprzejmością wobec tych, którzy oddali jej jakąkolwiek przysługę, że nie mogła się dość nadziękować, by wyrazić swą wdzięczność. Była tak zjednoczona z Bogiem i przepelniona miłością do Niego, że uważała się za dłużniczkę każdego, kto starał się żyć dobrze i sprawiedliwie, zgodnie z wolą Bożą. [...] Jej słowa były żarliwe, potężne i pełne słodyczy, wypowiedziane z taką nową mocą łaski, że każdy mówił – tu jest

³⁷ Por. I. Stone, *Commentary on the writings of Saint Angela Merici. Rule, Counsels. Legacies*, Kent 2001, s. 5, por. także: G. W. Dryl, *Oblubieńcza więź z Chrystusem i duchowe macierzyństwo według św. Anieli Merici*, w: *Św. Aniela Merici i jej dzieło realizowane przez Urszulanki Unii Rzymskiej*, dz. cyt., s. 107–140.

Bóg”³⁸. Święta Aniela różnymi określeniami opisuje miłość Boga. W *Prologu do Reguły* wyznaje wobec swych córek, że „ma niezachwianą, mocną wiarę i nadzieję w nieskończonej dobroci Bożej” (Pr 25). Przymiotnik „nieskończona” w ustach św. Anieli jest uzasadniony jej życiem kontemplacyjnym i zapatrzeniem w nieskończoność Trójcy Świętej³⁹. Postawa Boga odznaczająca się życzliwością wobec człowieka jest dla św. Anieli tak pewna, że staje się dla niej fundamentem dla niezachwianej i mocnej wiary oraz nadziei. W innym miejscu wyraża przekonanie, że Bóg niczego innego nie pragnie, jak tylko naszego dobra (Rg X 18). Święta Aniela, żyjąc w oblubieńczej relacji do Chrystusa, nie waha się określać Go bardzo intymnymi tytułami: „Jedyny Skarb” oraz „Miłość”. Pisze: „Niech Jezus Chrystus będzie im skarbem jedynym, Miłością, której należy szukać nie na tym świecie, ale na wysokości nieba, po prawicy Ojca” (Rd V 41–43). Błagając Boga o miłosierdzie, wskazuje na „Najdroższą Mękę i Krew Najświętszą wylaną z miłości ku nam” (Rg V 25). Kiedy prosi, by Bóg przyjął jej „nędzne i skalane serce”, i błaga, by „w rozżarzonej ognisku Boskiej miłości splonęły wszystkie namiętności i uczucia” (Rg V 37).

Aniela widzi potrzebę odpowiedzi na miłość Boga na miarę Jego miłości. Przeprasza, że nie przelała ani kropli krwi z miłości do Boga, a wszystkie przeciwności były jej gorzkie, „gdyż za mało Go kocha” (Rg V 28, 30). Jedną z form odpowiedzi na miłość Boga jest dla św. Anieli słuchanie wszelkiego stworzenia „dla miłości Bożej, byle to, czego wymagają, nie sprzeciwiało się czci Bożej i naszej własnej godności” (Rg VIII 17–18). W rozdziale o dziewictwie Aniela dwukrotnie podkreśla miłość Oblubienicy Najwyższego. Jako przeciwieństwo wewnętrznych negatywnych postaw wskazuje na cnoty kardynalne i na pierwszym miejscu stawia miłość: „Niech [każda siostra] będzie zawsze pełna miłości, wiary i nadziei w Bogu” (Rg IX 11). Następnie w kontekście świadectwa prosi: „miejmy zawsze serca rozpalone miłością” (Rg IX 22).

³⁸ *Proces Nazari* 341, ff. 974–975, cyt. za: U. Borkowska, *Wstęp*, w: Aniela Merici, *Pisma. Reguła. Testament*, dz. cyt., s. 14.

³⁹ Por. I. Stone, *Commentary on the writings of Saint Angela Merici. Rule, Counsels. Legacies*, dz. cyt., s. 10.

Święta Aniela Merici jest głęboko przekonana, że na miłość Boga odpowiedzieć można miłością do bliźnich. Mistrzynieom zaleca gorącą modlitwę do Boga z prośbą, by je oświecał, kierował i pouczał, co należy czynić z miłości ku Niemu w wypełnieniu zadania opieki nad oblubienicami Najwyższego (por. PrRd 7). Ponadto gorąco podkreśla potrzebę głębokiego szacunku wobec bliźnich. Zaleca: „musicie rozważyć, jak bardzo powinniście je [córki] szanować” (PrRd 9). Gdy św. Aniela zachęca mistrzynię do rozważania, jak wielkim szacunkiem winny otaczać swe podopieczne, zdaje się wskazywać na analogię zachodzącą pomiędzy tajemnicą wcielenia Syna Bożego a godnością każdej osoby. Jak dla Maryi udział w Bożym planie zbawienia przekraczał wszelkie ludzkie kategorie i wymagał rozważenia, tak podobnie właściwe podejście do misterium osoby wymaga rozważenia i uznania prawdy o niej z Bożej perspektywy. Święta Aniela zachęca, by nie patrzeć na ludzi jedynie zewnątrz, ale „rozważać”, „nosić w sobie”, „z głębią” prawdę o prawdziwej godności, jaką Bóg obdarzył każdą osobę. Chodzi więc o rozważanie, zgłębianie, noszenie w sercu prawdy objawionej o człowieku przekazanej w słowie Bożym i żywej Tradycji Kościoła.

Katechizm Kościoła katolickiego, streszczając prawdę objawioną dotyczącą człowieka, uczy że „każda osoba ludzka jest stworzona na obraz Boży, ma prawo naturalne, by była uznawana za istotę wolną i odpowiedzialną. Wszyscy są zobowiązani do szacunku wobec każdego. Prawo do korzystania z wolności jest nieodłącznym wymogiem godności osoby ludzkiej, zwłaszcza w dziedzinie moralności i religii” (1738). Ponadto wyjaśnia, że „miłość zawsze przejawia się w szacunku dla bliźniego i jego sumienia” (1789). Zestawienie prawdy objawionej ze wskazaniem św. Anieli wskazuje na jej głębokie widzenie człowieka, tak jak widziany jest on przez Boga. Święta jest przekonana, że szacunek jest fundamentem miłości i ściśle z nią się wiąże. Widzi zależność zachodzącą między szacunkiem, miłością i troską. Pisze: „Im większy będzie wasz szacunek, tym większa i miłość do nich, a im bardziej je ukochacie, tym większym otoczycie je staraniem i opieką” (PrRd 10). W tym kontekście Aniela pisze o znaku prawdziwej miłości: „I będzie rzeczą niepodobną, abyście dniem i nocą nie myślały o nich, nie nosiły każdej z osobna wyrytej w sercu, gdyż tak postępuje i działa prawdziwa miłość” (PrRd 11). Święta Aniela,

pisząc w ten sposób, podkreśla, jak bardzo prawdziwa miłość wyrasta na fundamencie szacunku. Szacunek pozwala rozpoznawać wartość i wewnętrzną wolność każdej osoby⁴⁰. Dzięki szacunkowi miłość jest wierna i trwała. Rozumienie miłości drugiego człowieka przez św. Anielę zdumiewa, zachwyca, pociąga.

Podsumowując, należy stwierdzić, że Duch Święty prowadzący Anielę od wczesnej młodości uczynił z niej kobietę podatną na Boże prowadzenie, odsłaniającą Jego mądrość oraz miłość. Trudne doświadczenia – żałoby i rozłąki z bliskimi – przeżyte z wiarą kształtowały w niej wrażliwość na Bożą obecność w niej samej, w spotykanych osobach oraz w wydarzeniach codziennych. Rozmiłowana w słowie Bożym, w modlitwie i życiu oddanym Bogu, otwierała się na dary i charyzmaty Ducha Świętego dawane jej dla dobra Kościoła, a szczególnie dla powstającej wokół niej wspólnoty. Stała się proroczym znakiem – oblubienicy Syna Bożego – dla całego Kościoła – Oblubienicy.

⁴⁰ Por. I. Stone, *Commentary on the writings of Saint Angela Merici. Rule, Counsels. Legacies*, dz. cyt., s. 111.

Summary

Kobieta posłuszna Duchowi Świętemu – św. Aniela Merici

Celem tego artykułu było zbadanie, jak św. Aniela była posłuszna Duchowi Świętemu w swoim życiu? Analizy świadectw jej życia oraz jej pism pokazały, że była prowadzona przez Ducha Świętego od wczesnego dzieciństwa i młodości. Podczas trudnych doświadczeń, jak śmierć rodziców i siostry, była otwarta na miłość do Boga i chciała należeć do Niego. Bóg prowadził ją i uczynił wrażliwą na Jego obecność w niej samej, w innych ludziach, w wydarzeniach. Aniela kochała słowo Boże, była kobietą modlitwy i ascezy. Była otwarta na dary i charyzmaty Ducha Świętego, szczególnie została obdarowana mądrością, prorocstwem i oblubieńczą więzią z Chrystusem. Wszystkie te dary były jej dane dla dobra Kościoła, w sposób szczególnie dla urszulańskiej wspólnoty gromadzącej się wokół niej. Święta Aniela stała się proroczym znakiem dla całego Kościoła.

Słowa kluczowe: św. Aniela Merici, Duch Święty, charyzmat, mądrość, prorocstwo, dziewictwo

A Woman Obedient to the Holy Spirit – Saint Angela Merici

The purpose of this article was to investigate how Saint Angela was obedient to the Holy Spirit in her life? An analysis of the witnesses in her life and of her writings showed that the Holy Spirit was leading Saint Angela Merici from her early childhood and youth. During difficult experiences, like the death of her parents and sister, she was open to the love of God and wanted to belong to Him. God led her and she became sensitive to the presence of Him in herself, in other people and in everyday events. She loved the word of God, was deeply involved in prayer and lived an ascetic life. She was open to the gifts and charisms of the Holy Spirit and she was especially gifted with wisdom, the gift of prophecy and holy virginity. All of these gifts were given to her for the good of the Church and especially for the Ursuline community that gathered around her. She became a prophetic sign for the whole Church. She was a Bride of the Son of God and she showed that the Church is also a Bride of Jesus Christ.

Keywords: Saint Angela Merici, Holy Spirit, charisms, wisdom, prophecy, virginity

Bibliografia

Adamczewski B., *Mądrościowe dary Ducha Świętego w nauce św. Pawła*, w: *Miłość wytrwa do końca*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 35–50.

Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin 1963.

Bellotti G., *Angela Merici: Wśród ewangelicznych napięć, humanizmu i pedagogii miłości*, w: *Św. Aniela Merici i jej dzieło realizowane przez Urszulanki Unii Rzymskiej*, red. G. W. Dryl, W. Misztal, Kraków 2013, s. 9–29.

Borkowska U., *Wstęp*, w: *Aniela Merici, Pisma. Reguła. Testament*, Lublin 1992, s. 3–48.

Brzegowy T., *Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament. Księga Izajasza rozdz. 1–12*, t. XXII/cz. 1, Częstochowa 2010.

Dąbek T. M., *Charyzmat nauczania*, w: *Miłość wytrwa do końca*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 139–149.

Dryl G. W., *Oblubieńcza więź z Chrystusem i duchowe macierzyństwo według św. Anieli Merici*, w: *Św. Aniela Merici i jej dzieło realizowane przez Urszulanki Unii Rzymskiej*, red. G. W. Dryl, W. Misztal, Kraków 2013, s. 107–140.

Friedrich G., *Teologischer Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1969, s. 615–618.

Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Redemptoris donum*.

Katolicki komentarz biblijny, red. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, przekł. K. Bardski, Warszawa 2001.

Klich A. E., *Kościół Chrystusa wspólnotą w Duchu Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne Ef 4, 1–16*, Kraków 2008.

Klich A. E., *Rola i miejsce Pisma Świętego w Pismach św. Anieli Merici, „Życie Konsekrowane”* (2016) nr 4, s. 112–132.

Kudasiewicz J., *Dary i charyzmaty Ducha Świętego*, w: *Odkrywanie Ducha Świętego w katechezie gimnazjalistów*, red. A. E. Klich, Kraków 2007, s. 45–67.

Kudasiewicz J., *Odkrywanie Ducha Świętego*, Kielce 1998.

Łabuda P., *Rozważać słowo Boże w sercu. Zwiastowanie jako przykład „dialogizmoai”* (Łk 1, 26–38), w: *Przybliżyło się Królestwo Boże*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2008, s. 312–323.

Mariani L., Tarolli E., Seynaeve M., *Angela Merici. Contribution towards a Biography*, Milano 1986.

Mickiewicz F., *Ewangelia według św. Łukasza rozdziały 1–11*, t. III/cz. 1, Częstochowa 2011.

Paciorek A., *Ewangelia według św. Mateusza rozdziały 14–28*, t. I/cz. 2, Częstochowa 2008.

Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie, tłum. K. Kościelniak i in., Kraków 2002.

Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995.

Praktyczny słownik biblijny, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1995.

Rosik M., *Pierwszy List do Koryntian*, t. VII, Częstochowa 2008, s. 239.

Słownik teologii biblijnej, red. X. Leon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1982.

Sotowski W., *Maryja przechowywała wszystkie te sprawy w sercu swoim* (Łk 2, 19.51b), w: *Studia z teologii św. Łukasza*, red. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa–Lublin 1973, s. 88–104.

s. Anna Emmanuela Klich OSU

Stone I., *Commentary on the writings of Saint Angela Merici. Rule, Counsels. Legacies*, Kent 2001.

Tronina A., „Matka Jego zachowywała wszystkie te słowa w sercu”, „Roczniki Teologiczne” 52 (2005) 1, s. 67–79.

www.osu.pl/uploadfiles/materialy/proces_nazari.pdf (2018-01-17).

[www.treccani.it/enciclopedia/agostino-gallo_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-gallo_(Dizionario-Biografico)) (2018-01-24).